

Гнатюк Л. П.

МОВНИЙ ФЕНОМЕН ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В КОНТЕКСТІ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ КНИЖНОЇ ТРАДИЦІЇ

К. : ВПЦ «Київський університет», 2010. — 446 с.

В історії української літературної мови є ще чимало дискусійних питань, до яких належить, зокрема, і питання про мову найвидатнішого українського філософа XVIII ст. Григорія Сковороди. І досі не вироблено однозначної оцінки цього своєрідного явища в історії української літературної мови. Саме тому праця Л. П. Гнатюк «Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції» як перше монографічне дослідження мовної особистості українського філософа (передусім через реконструкцію його мовної свідомості) у проєкції на мову його доби та попередньої літературно-писемної традиції є значним внеском у вивчення процесу функціонування староукраїнської літературної мови у XVIII ст.

Характеризуючи мовний феномен Г. Сковороди, авторка стверджує, що його необхідно розглядати з позицій реконструйованої мовної свідомості мислителя та тогочасного староукраїнського суспільства, а не оцінювати з погляду носія української літературної мови, орієнтованого на сучасну мовну норму. Мовна свідомість давніх українців «опредметнена» передусім у текстах, для адекватного прочитання яких потрібне ґрунтовне вивчення мовно-культурного контексту епохи. На думку Л. П. Гнатюк, приписування Г. Сковороді мовного хаосу зумовлене як складністю самого об'єкта вивчення, так і невизначеністю оцінки «українське / неукраїнське» щодо явищ староукраїнської літературної мови в цілому і мовної практики видатних староукраїнських діячів зокрема. Мовна свідомість староукраїнського суспільства першої половини XVIII ст., у тому числі української еліти, хоча й формувалася під впливом несприятливих політичних та культурних чинників, усе ж зберігала стрижневі константи суспільної мовної свідомості попереднього періоду (кінця XVI–XVII ст.), позначені ідеєю цінності рідної мови (що було співзвучним з аналогічними процесами в Європі) водночас із усвідомленням значущості церковнослов'янської мови, яка тогочасною мовною свідомістю сприймалася не як чужа, а як «культивований різновид рідної» (В. М. Живов). Про ці питання і йдеться в перших двох розділах монографії.

Перший розділ присвячено теоретичним засадам дослідження мови Г. Сковороди крізь призму староукраїнської мовної свідомості.

Дослідниця аналізує сучасні лінгвістичні напрацювання в такій досить новій галузі, як вивчення та реконструкція мовної свідомості (індивідуальної, колективної, етносу), розглядаючи її у зв'язку з мовною особистістю (яка стоїть і за староукраїнським текстом), зокрема її вербально-граматичним, когнітивним та прагматичним рівнями (за Ю. М. Карауловим), обґрунтовує необхідність реконструкції мовної свідомості при вивченні явищ української літературної мови попередніх епох, що, на переконання автора, дозволить уникнути помилок і непорозумінь, спричинених застосуванням сучасних дослідникові мовних норм до давніх текстів.

Проаналізувавши погляди на мову Г. Сковороди українських культурних діячів XIX ст., українських та зарубіжних дослідників (передусім лінгвістів) XX і XXI ст. та зіставивши їх з оцінкою мови деяких творів самим філософом, дослідниця дійшла висновку, що переважна більшість науковців при характеристиці мови Г. Сковороди виходила з позицій сучасної їм мовної свідомості, що викривило справжню сутність мовного феномена визначного українського мислителя. Автор монографії пропонує методичку реконструкції мовної свідомості Г. Сковороди та тогочасного староукраїнського суспільства.

На нашу думку, заслуговує на схвалення також те, що Л. П. Гнатюк не обмежилася аналізом підходів до вивчення мовної свідомості, наявних у працях українських та російських лінгвістів, а й ґрунтовно досліддила теоретичні аспекти цього питання на матеріалі новітніх публікацій західноєвропейських, переважно німецьких та австрійських, мовознавців.

У другому розділі «Мовна свідомість Григорія Сковороди на тлі староукраїнської доби» докладно розглянуто джерела і чинники, що визначили специфіку мовної свідомості мислителя, а також його мовно-філософські погляди. На особливу увагу заслуговує здійснена Л. П. Гнатюк реконструкція мовної свідомості староукраїнського суспільства кінця XVI–XVII і XVIII ст. на тлі тогочасної літературної мови з урахуванням суспільно-політичних чинників, а також з'ясування ролі освіти, передусім Києво-Могилянської академії, у становленні мовної свідомості Г. Сковороди та його концептуальної і мовної картин світу, виявлення прецедентних висловлювань з античних ав-

торів та Святого Письма, які формували константи мислення філософа і відповідно — ієрархію цінностей у його картині світу, у тому числі й мовній. Автор монографії переконливо показує роль церковнослов'янської мови (в її українській редакції) у становленні колективної та індивідуальної мовної свідомості українців, підкреслюючи водночас, що чіткої межі між церковнослов'янською та «простою» мовами не існувало навіть у мовній свідомості тогочасних лінгвістів, свідченням чого є, зокрема, лексикографічні та граматичні праці розгляданого періоду.

Реконструюючи мовно-філософські погляди Г. Сковороди, Л. П. Гнатюк звертає увагу передусім на осмислення письменником природи слова відповідно до його філософської концепції трьох світів (макрокосмосу — Всесвіту, мікрокосмосу — людини та символічного світу — Біблії) і двох натур (видимої — тлінної — та невидимої — істинної) в усьому суцюзому, на тлумачення слів різних мов (у тому числі й індивідуальні етимології) як спосіб багатовимірного осягнення істини в контексті барокової естетики, зумовлений блискучою мовною компетенцією та поліковою мовною рефлексією старорукраїнського філософа.

Оригінально з погляду власне лінгвістичного написано третій розділ «Мовна практика Григорія Сковороди: хаос чи система?». У ньому автор монографії розглядає в контексті реконструйованої мовної свідомості старорукраїнського суспільства з урахуванням соціально-політичної та культурної ситуації мовну практику Г. Сковороди, залучаючи до порівняння багатий фактичний матеріал (лексикографічні джерела, пам'ятки історії української мови кінця XVI–XVIII ст. різних стилів, зокрема тексти попередників і сучасників — Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, Т. Шевченка та ін.). «За такої умови, — зазначає Л. П. Гнатюк, — мовна тканина текстів мислителя постає системно зумовленою і не видається хаотичною сумішшю різних з походження елементів» (с. 183).

В основу дослідження текстів Г. Сковороди покладено повне зібрання творів філософа у двох томах (К., 1973), підготовлене відомими вченими (до складу редакційної колегії входили В. І. Шинкарук, В. Ю. Євдокименко, Л. Є. Махновець, І. В. Іванько, В. М. Нічик, І. А. Табачников) на рівні найновіших наукових досягнень того часу. Важливим є те, що дослідниця порівняла видані тексти з автографами Г. Сковороди, які зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури НАН України, а в разі відсутності автографів (зокрема поетичної збірки «Сад божественных песней», збірки байок «Харьковские басни») — з найповнішими списками. Це дозволило Л. П. Гнатюку не лише вия-

вити огріхи в академічному виданні текстів мислителя, а й доповнити лінгвістичні знання про деякі правописні, орфоепічні, лексичні та граматичні особливості мови видатного старорукраїнського мислителя.

З позицій мовної свідомості старорукраїнського суспільства, зокрема його освіченої частини, розглянуто далі ряд важливих питань: 1) правопис і вимову як маркери мовної свідомості Г. Сковороди; 2) питоми лексичні джерела формування мовної особистості філософа; 3) граматикон Г. Сковороди як продовження старорукраїнської літературно-писемної традиції; 4) російські елементи в мові мислителя.

У першому підпункті, присвяченому правопису творів Г. Сковороди, автор монографії, погоджуючись із деякими попередниками, наголошує на тому, що мислитель спирався переважно на старорукраїнську орфографічну традицію. Мова його творів відбиває всі специфічні риси фонологічної системи української національної мови, що формувалася на основі південно-східного діалектного масиву, хоча деякі написання цим пояснити не можна, оскільки окремі слова і навіть фрагменти репрезентують російську вимову. Деякі з цих написань є даниною церковнослов'янській традиції. Л. П. Гнатюк припускає, що для Г. Сковороди вони були ознакою вченості.

Проаналізовані дослідницею автографи праць філософа засвідчують його часом протилежні орієнтації на те чи інше написання, певні його уподобання в конкретний момент, зумовлені суб'єктивними чинниками, «відчуттям» і «баченням» слова на момент написання, різним уявленням про мовну норму в певні проміжки часу. Порівнявши два автографи діалогу «Наркісс», Л. П. Гнатюк робить переконливий висновок, що в пізнішому з них, за яким потім вносилися правки й до першого автографа, відбито посилену орієнтацію Г. Сковороди на традиційну орфографію, репрезентовану, зокрема, церковнослов'янською мовою.

Важливі докази на користь старорукраїнських джерел мовної свідомості Г. Сковороди містить підпункт «Особливості наголосування як показник належності до мовно-культурного коду». Спираючись на здійснені І. Огієнком ґрунтовні дослідження відмінностей у наголопуванні слів в українській та російській редакціях церковнослов'янської мови, які окреслилися вже в кінці XVI — на початку XVII ст., автор рецензованої монографії показує, що й акцентуаційні особливості текстів Г. Сковороди засвідчують його належність до старорукраїнської мовно-культурної парадигми.

На особливу увагу заслуговує пункт, присвячений питоми лексичним джерелам формування мовної особистості Г. Сковоро-

ди. Як зазначає дослідниця, більшість лінгвістів схильні вважати, що він писав не по-українському, незважаючи на значну кількість лексичних та фразеологічних одиниць, що й сучасною мовною свідомістю сприймаються як українські, а також на свідчення філософа, який характеризував мову окремих своїх поетичних творів як *малоросійську, простонародну*.

З позиції мовної свідомості сучасної українськомовної людини не сприйматимуться як українські вжиті в цих поезіях слова (вони наведені відповідно до порядку вживання в текстах) *осталось, потом, нельзя, милость, жизнь, в конце, начал, с начала, плясать, вдруг, хватъ, да 'та', бедра, сюда, вопль, лучше, премного, многих* (I, 462)¹; *скрылся, любезный, города* (Р. в. одн.), *довольны, спокоен, нужных, вещах, источник, сыскать, вездѣ, скорбѣ, вить, шутя* (I, 82); *лестный, буйность, избѣгутъ, нужно* (I, 72); *ума, бодро, лучше* (I, 73); *оставить, вездѣ, облакы, дождей, луны* (Р. в. одн.), *бодро, зависливые, конец, ночь* (II, 381); фонетичні церковнослов'янськи — неповноголосні форми *странах* (I, 82), *гласом* (I, 72), *гласов* (I, 73), *главы* (I, 74), а також *хоцет, пощ* (I, 73), форми дієприслівників (з походження активних коротких дієприкметників) *подмазуя* (I, 462), *шутя* (I, 82) тощо. М. А. Жовтобрюх, зокрема, зараховував до російської лексики наведені тут *вещ, жизнь, любезный*, які він уважав запозиченими з літературних джерел. П. Бузук — *ведь / видь*, Ю. Шевельов — *жизнь*, М. Лесюк — *жизнь, любезный* тощо (див. с. 215 монографії), з чим дослідниця не погоджується.

Щоб з'ясувати, як саме (як українські чи ні) сприймалися наведені та інші лексеми мовною свідомістю українця XVIII ст., Л. П. Гнатюк, застосувавши розроблений нею метод реконструкції мовної свідомості, розглянула їх у діакронічному аспекті, а також у проекції на мову пізнішого часу, в тому числі й на говори. У результаті виявилось, що значна частина наведених слів (переважно праслов'янського походження) засвідчена як у старослов'янській (пізніше — в церковнослов'янській), так і в давньоруській мовах.

З'ясувалося, що практично всі наведені з текстів Сковороди слова широко вживалися в староукраїнській літературній мові XVI — першої половини XVII ст. На с. 211–249 докладно розглянуто великий мовний матеріал, що наглядно підтверджує тези, заявлені в підпункті 3.2.1. “Українськість” староукраїнської лексики, або “Повірно Сковороді!”).

Дослідниця показала, що чимало лексем (передусім зафіксованих і в церковносло-

в'янській мові) та граем, які сучасною українськомовною людиною сприймаються як російські (оскільки вони вживаються в сучасній російській літературній мові, бо вона продовжувала розвиватися на тій самій основі, на якій до кінця XVIII ст. розвивалася і слов'янорусська мова), традиційно використовувалися не лише в староукраїнській літературно-писемній практиці, а й у народно-розмовному мовленні (звідки окремі діалекти успадкували давні значення слів) і в часи Г. Сковороди були для мовців функціонально українськими, сприймалися староукраїнською мовною свідомістю як свої, рідні. Питомість, органічність на українському ґрунті багатьох із наведених автором монографії лексем підтверджує і їх сучасне побутування в українських говірках (причому територіально віддалених), зокрема Нижньої Наддніпрянщини, бойківських, гуцульських, буковинських, західнополіських, подільських, східнословобожанських тощо, які містять цінний матеріал для вивчення еволюції української мовної свідомості, зберігають давні елементи, що передавалися від покоління до покоління. На це необхідно зважати перед тим, як відректися від давніх українських слів, кваліфікуючи їх із позицій сучасної мовної свідомості як російські чи суржикові.

Важливими видаються і спостереження дослідниці щодо окремих уживаних Г. Сковородою контамінованих форм (наприклад, *когдась*), окремих елементів російської мови (лексичних, граматичних, а також вимови), функціональних параметрів церковнослов'янських та українських фонетичних варіантів лексичних одиниць та граматичних формантів, а також щодо морфологічної та словотвірної варіативності, яка була характерною рисою тогочасної української літературної мови.

Цікава з цього погляду розглянута автором історія слова *побѣда* (*побѣда*), яке використав у своїх працях на початку XX ст. Д. І. Чижевський (с. 245). До спостережень дослідниці можна додати, що і Л. Є. Махновець, перекладаючи на українську мову «Повість відомих літ», не знайшов можливим відмовитися від цього іменника: «Взяли бо тоді вони (руські князі) скоту, і овець, і коней, і верблюдів, і вежі з набутком і з челяддю, і захопили печенігів і торків з вежами, і прийшли в Русь із полоном великим, і зі славою, і з *побѣдою* великою»².

Однак зі значенням «поразка», що зрідка трапляється в літописних текстах, Л. Є. Махновець іменник *побѣда* все ж таки замінив. Пор.: «Горь же Святославичъ тотъ годъ бяше въ Половцехъ и глаголаше: “Азь по достоянью моему восприяхъ *побѣду* отъ повеления твоего, Владыко Господи, а не погань-

¹ Сковорода Г. Повне зібрання творів : У 2 т. — К., 1973. Римськими цифрами позначено том, арабськими — сторінку.

² Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. — К., 1989. — С. 159.

ская дерзость обломи силу рабъ твоихъ; не жаль ми есть за свою злобу прियाи нужная вся, ихъ же есмь прियाль азъ»³.

«Гор же Святославич на ту пору був у Половцях і говорив: “Я по заслугі моїй зазнав *бѣди*. За повелінням твоїм, владико господи, а не поганською одвагою обломано силу рабів твоїх. Не жаль мені є за своє лиходійство прийняти всі бѣди, що їх я прийняв”⁴. Ймовірно, Л. С. Махновець у цьому випадку переклав іменник *побѣда* як *бѣда*, тому що слово *поразка* видалося йому надто далеким від тієї давньої книжної мови, з якої він робив переклад. Цікаво було б простежити, у яких значеннях уживав *побѣда* Г. Сковорода і наскільки ця семантика відповідає бліжній.

Проведене Л. П. Гнатюк дослідження текстів Г. Сковорода у зіставленні з пам'ятками кінця XVI–XVIII ст. показало, який багатий матеріал вони дають для вивчення фонетики, наголосу, лексики, фразеології, словотворення староукраїнської літературної мови XVIII ст. Однак у цьому розділі, на нашу думку, варто було б більше уваги приділити тому, якою мірою Сковорода знав і використав праці своїх попередників, наприклад І. Вишенського.

Четвертий розділ присвячений дослідженню барокової традиції та барокових трансформацій у мовотворчості Г. Сковорода. Л. П. Гнатюк, зокрема, доводить, що мовна модель одного з основних сквородинських макроконцептів — мікрокосмосу (світу людини) — є подальшим розвитком уже наявної в староукраїнській писемності моделі світу людини, корені якої — в античності та Святому Письмі. Дослідниця розглядає мовну гру мислителя, наслідком якої часто було народження нового змісту (за Б. Ларіним, «семантичних обертонів»), як втілення його філософсько-естетичної концепції слова, що їй підпорядковувалися й оригінальні лексичні новотвори мислителя, виявлення яких також зараховуємо до активів рецензованої монографії.

Звукова й ритмічна організація тексту, фігури мови, метафори та символи, уживані

Г. Сковородою для пробудження емоцій та асоціацій читача або слухача, як показує автор монографії, засвідчують не лише орієнтацію філософа на староукраїнську книжну традицію, а й лінгвокреативний потенціал його непересічної мовної особистості, яка сформувалася на староукраїнському мовному ґрунті. У цьому розділі, на нашу думку, варто було б більшу увагу приділити ролі епітета у творенні художніх образів Г. Сковорода.

Слід відзначити, що книга добре оформлена в цілому. Однак авторів варто було б докладніше спинитися на характеристиці джерел дослідження. Викликає подив і відсутність у монографії покажчика імен, необхідного в будь-якій сучасній науковій праці. Було б бажано бачити також у вигляді додатків «Покажчик слів», використаних при аналізі фактичного матеріалу і внесених у текст дослідження, що дало б вичерпні відомості про словниковий склад текстів Г. Сковорода з фіксацією кожного вживання всіх слів. Наявність названих додатків підсилює б враження від рецензованої праці.

Бажано також, щоб спостереження над текстами Г. Сковорода, представленими як у друкованих виданнях, так і в рукописах, супроводжувалися статистичними даними й були відображені у формі таблиць, схем і діаграм, що значно полегшило б розуміння цього складного для сприйняття матеріалу. Залучення нових методів, поширених переважно в мовознавчих працях на синхронному зрізі, для досліджень з історії мови, на нашу думку, є перспективним і може бути використане автором монографії у майбутньому.

У цілому не викликає сумнівів те, що монографія Л. П. Гнатюк є вагомим внеском у вивчення не лише мови Григорія Сковорода, а й староукраїнської літературної мови та староукраїнської мовної свідомості кінця XVI–XVIII ст. Подальше дослідження мовної свідомості українського суспільства та видатних особистостей минулого сприятиме поглибленню теорії історії української літературної мови.

В. ФРАНЧУК

³ Летопись по Ипатскому списку.— СПб., 1871.— С. 437.

⁴ Літопис Руський...— С. 341.